

Dynamisch design heeft toekomst

AUTEUR & FOTOGRAFIE Ekim Tan

Tegenwoordig staan bewoners steeds kritischer en veeleisender tegenover hun woonomgeving. Professionals moeten leren omgaan met de frictie tussen hun functie als vormgever van bovenaf en de beleefde werkelijkheid van onderaf. Zij kunnen lering trekken uit de ervaringen in de Portugese wijk Quinta da Malagueira.

Geïnspireerd door sloppenwijken pleitte de Britse architect John F.C. Turner (1927) in de jaren zeventig voor het recht van bewoners om hun eigen omgeving vorm te geven. Deze uitspraak deed hij in het ideologisch geladen debat over de uitgangspunten van de ontwerpdiscipline, waarin onder andere planologen zich opwierpen als contraprofessionals. Toen er eind jaren tachtig een andere politieke wind ging waaien, verstomde deze discussie. Vandaag de dag wordt er binnen de architectuur en stedenbouwkunde opnieuw gepleit voor democratisering van het vak. Meer dan enkele decennia geleden hebben 'gewone mensen' nu een stem in het debat. In de huidige netwerksamenleving is het voor bewonersgroepen veel makkelijker om inzicht te krijgen in het complexe ontwerpproces en hier, bijvoorbeeld via internet, actief aan deel te nemen. Dit wijzigt de dynamiek van de nagestreefde veranderingen fundamenteel, al blijven de basisprincipes hetzelfde.

Dit artikel beschrijft de eerste resultaten van een onderzoek naar participatie in de buurt Quinta da Malagueira in de Portugese stad Évora, die in de jaren zeventig op democratische wijze werd ontworpen. De studie vond plaats in 2007 en richtte zich op de manier waarop bewoners de afgelopen decennia hun woonomgeving hebben aangepast. Van de twaalfhonderd huishoudens vertelden honderd willekeurig gekozen Malagueiranen over hun ervaringen met de fysieke veranderingen in de wijk.

Een bijzondere wijk

Évora is een kleine gemeente in het zuidoosten van Portugal, circa 140 kilometer ten oosten van Lissabon. Door haar Romeinse oorsprong is Évora een populaire toeristische bestemming, maar ook het recentere verleden heeft de stad getekend. In het bijzonder Malagueira waar tegenwoordig drieduizend mensen wonen, draagt het stempel van de

Anjerrevolutie, die in 1974 een einde maakte aan de militaire dictatuur van Salazar. Een van de dingen die hieruit voortkwam, was een programma genaamd Serviço de Apoio Ambulatório Local (SAAL) om burgers nauw te betrekken bij de geplande stedelijke herinrichting. Participatie was het ideaalbeeld, maar in de praktijk verliep dit proces verre van soepel. De bezieling die de revolutie had gebracht, bekoelde na een paar jaar, waardoor de benadering niet volledig tot ontwikkeling kwam. Hoewel echte groeps participatie nooit tot stand kwam, toont het proces zich nog steeds zeer responsief.

In vergelijking met andere wijken hebben de bewoners van Malagueira unieke mogelijkheden om hun omgeving naar eigen inzicht aan te passen. Ook internationaal worden de kwaliteiten van dit ontwerp erkend. In 1988 werd het bekroond door de afdeling Architectuur en Stedenbouw van de Amerikaanse Harvard-universiteit. Deze prijs, vernoemd naar de Britse Prins van Wales, is slechts weinigen ten deel gevallen. Zeker gezien de nadruk op gebruikers is dit bijzonder, omdat veel ontwerpers hen juist als stoorzenders in hun plannen beschouwen. Niet voor niets zorgen veel architecten ervoor dat hun gerealiseerde projecten direct na de oplevering worden gefotografeerd, nog net voordat er mensen bezit van hebben genomen.

Na ruim dertig jaar intensief te zijn gebruikt, weerspiegelt Malagueira nog steeds haar oorspronkelijke architectonische uitgangspunten. Juist door de autonomie van de bewoners blijft de fysieke structuur overeind. Daardoor heeft de buurt naar verloop van tijd een bijzondere reputatie opgebouwd. Oorspronkelijk gebouwd voor lagere inkomensgroepen en arbeiders, geniet het tegenwoordig de belangstelling van de zogenaamde creatieve klasse. Musici, schrijvers en architecten stromen massaal toe. Aan hen is de uitdaging het precaire evenwicht tussen stimulering van proactieve en geëngageerde bewoners en het behoud van een coherente fysieke structuur, zoals door de ontwerpers bedoeld, te bewaren.

De nadruk op gebruikers is bijzonder, omdat veel ontwerpers hen juist als stoorzenders zien.

Architecten, bewoners & coöperaties

In dit proces is tot vandaag de dag de invloed van verschillende spelers zichtbaar. De eerste is de visionaire architect Nuno Portas (1934), wiens ideaal het is om slecht gehuisveste groepen te helpen bij herbouw van hun wijk. Daartoe richtte hij na de revolutie SAAL op. Participatie was het kernwoord: bewoners moesten geheel autonoom deelnemen aan het ontwerpproces. Om hen te begeleiden werden wel multidisciplinaire werkgroepen gevormd, bestaande uit architecten, maatschappelijk werkers, ingenieurs en studenten. Ook ging SAAL samenwerkingsverbanden aan met bewonersverenigingen en lokale non-profit bouwbedrijven, die de belangen van de gemeenschap vertegenwoordigden.

De veelbelovende architect Álvaro Siza (1933) uit Porto werd ingehuurd om in Malagueira een buurt voor twaalfhonderd huishoudens te

Aanpassing van het oorspronkelijk ontwerp: trappen naar terrassen op de eerste verdieping.

realiseren. Ter plekke was Nuno Lopes zijn rechterhand, en hij is tot vrij recent bij het project betrokken gebleven. Zijn taken varieerden van het opzetten van fabriekjes die de juiste bakstenen konden produceren en het wegwijs maken van mensen door de regels van het plan, tot de organisatie van op participatie gerichte bijeenkomsten met bewoners. Sinds een paar jaar is Lopes' rol veranderd. "In 2002 veranderde het lokale bestuur," legt hij uit. "De gemeente is nu veel minder geïnteresseerd in Quinta da Malagueira. Vanaf dat moment heb ik me ook uit de buurt teruggetrokken." De rol van de overheid is vanaf het begin doorslaggevend geweest. Toen de revolutie na twee jaar stokte, kwam er ook een eind aan SAAL. Évora werd echter nog door de communistische partij bestuurd, en die bleef de oorspronkelijke opzet steunen, waardoor het programma door kon gaan.

Het proces in Évora begon volgens Lopes met groot idealisme. "We organiseerden grote bijeenkomsten met driehonderd mensen, hun kinderen, honden en katten. De discussies duurden soms tot middernacht. Mensen vertelden uitgebreid over de keuken, woonkamer en tuin van hun dromen." De deelnemers kwamen uit de illegale wijk São Sebastião in het zuidoosten van de stad en vormden een eigen bewonersorganisatie.

Al snel bleek het proces langzaam, gecompliceerd en moeilijk te beheersen, waarna men besloot tot aanpassingen. Een wetswijziging van 1981, die verordende dat bewonersorganisaties moesten worden omgevormd tot coöperaties, was volgens Lopes de doorbraak. "Dit ging in tegen de oorspronkelijke idealen. Het was de bedoeling dat

georganiseerde groepen bijdroegen aan een open en participerende gemeenschap. Coöperaties bestaan echter uit willekeurige individuen, waardoor ze niet in staat zijn collectieve programmaprovoorwaarden te definiëren. En zelfs als ze dat wilden, was het moeilijk zich als een sterke pressiegroep op te stellen en zo hun wensen door te drukken." Toch worden tot op heden de veranderingen in de buurt via de coöperaties georganiseerd. Ze spelen een bijzondere rol als bemiddelaars tussen de bewoners van de wijk en de uitgangspunten van Siza's ontwerp door de ideeën naar de praktijk vertalen en de bewoners daarbij te betrekken. Hoewel de opzet van participerend ontwerp dus mislukt lijkt, zorgen de coöperaties wel voor de communicatie die nodig is voor een responsieve omgeving. Deze indirecte vorm van participatie draagt in belangrijke mate bij aan het uiteindelijke succes van het plan.

Siza's ontwerphilosofie

Siza liet zich bij zijn ontwerp in Malagueira inspireren door de nabij gelegen illegale buurt Santa Maria, die gekarakteriseerd werd door eindeloze witgepleisterde muren, smalle huisjes en nauwe straatjes. Dit vertaalde hij in een gereguleerde stedenbouwkundige structuur. Hij bracht grotere ramen, patio's en verlaagde muren aan de voorzijde van de huizen aan. "Wat mij interesseert in de bouw van een stad is haar potentie tot verandering, die tot op zekere hoogte gelijkenis vertoont de groei van een mens," aldus Álvaro Siza. "Hij wordt geboren met bepaalde kenmerken en een mate van autonomie. De basisstructuur kan zich aanpassen of verzetten tegen ontwikkelingen

tijdens het leven.”

In Siza's ontwerpfilosofie zijn buurten autonome systemen die de mogelijkheid hebben om naar verloop van tijd te veranderen. Vanuit deze gedachte stelde hij een onafgerond stedenbouwkundig plan voor dat zichzelf in de loop der jaren moest organiseren. De straten zijn bijvoorbeeld op basis van simpele regels ontworpen, die anticiperen op toekomstige groei. Door de patio's voor of achter de huizen kunnen kleine studio's uitgebreid worden tot vijfkamerwoningen. Deze open benadering heeft veel kritiek gekregen: zij zou zwak en halfbakken zijn. Die openheid is echter cruciaal voor een responsieve omgeving, omdat zo een gemeenschappelijke basis wordt gecreëerd waar andere spelers, zoals bouwers, coöperaties en gebruikers, op voort kunnen borduren.

Malagueiranen in actie

Tijdens het onderzoek in 2007 werd duidelijk dat communicatie nog steeds een van de kernaspecten van Malagueira is. Vrijwel alle bewoners blijken doordrongen van de kwaliteiten van hun woonomgeving. Velen deden uit zichzelf soortgelijke uitspraken over de buurt: “Dit is een evolutionaire plek. We mogen onze huizen aan ons leven aanpassen.” Van de honderd respondenten hadden er 68 aanpassingen aan hun woning gedaan en vijftien zijn dat van plan te doen zo gauw ze voldoende tijd en geld hebben. Uit het onderzoek bleken verschillende strategieën die bewoners hebben ontwikkeld om hun leven binnen de responsieve omgeving vorm te geven.

Vaak voegt men extra kamers aan het huis toe voor gezinsuitbreiding, om een verdieping te kunnen verhuren aan studenten of om een eigen bedrijfje te starten. Dit is een belangrijk element in Siza's ontwerp, en een op de vijf bewoners heeft een dergelijke aanpassing gerealiseerd. Nog vaker dan het uitbreiden van het huis heeft men het aantal ramen verminderd (een derde van de bewoners) ter vergroting van de veiligheid of om zich beter tegen de zon te beschermen. Een vrouw zegt: “Ik kom oorspronkelijk niet uit Évora, maar uit het noorden. De architect Siza komt net als ik uit Porto, en hij heeft duidelijk niet begrepen hoe het klimaat het leven hier in het zuiden beïnvloedt.” Een andere manier waarop veel bewoners zich tegen de zon beschermen en tegelijkertijd meer woonruimte creëren, is het overdekken van de patio's.

Kort na de oplevering van de eerste huizen bleken de terrassen op de eerste verdieping moeilijk bereikbaar. Daar gingen de bewoners creatief mee om door aan de buitenkant van de woningen trappen te maken. Deze werden daarnaast gebruikt voor het ophangen van de was en het vergroten van de privacy. De ontwerpers hadden deze aanpassing niet voorzien, maar reageerden erop door voor de later te realiseren woningen drie ontwerpvarianten aan te bieden. Op het verhogen van de muren, wat door een op de acht bewoners is gedaan, anticipeerden de ontwerpers niet, waardoor een rommelig geheel is ontstaan, al zijn er ook enkele goed geslaagde voorbeelden in de wijk te vinden. Naast het voldoen aan de basisbehoeften van het huishouden, hebben bewoners zich ook met de expressieve kant van hun woning beziggehouden. Een typisch voorbeeld is het bouwen van stenen afdakjes boven de voordeur, zoals ook veel te zien is in de nabijgelegen dorpen. Een andere verwijzing naar de regionale gebruiken is het schilderen van randen rond de voorgevel en de ramen en deuren. Donkergeel is een

specifiek kenmerk van de lokale architectuur, maar ook blauw, grijs en roze worden veel gebruikt. Opvallend aan deze omlijstingen is de zelforganisatie van de kleurcoherentie per blok. Als één bewoner besluit zijn huis met blauw te bewerken, volgen de burens dit voorbeeld. Hetzelfde geldt voor toevoegingen op de binnenplaatsen, zoals een ingebouwde barbecue of een klein atelier. Burens delen hun ervaringen en lijken elkaar hierbij aan te steken.

De bovengrondse schachten waarin de leidingen voor gas, elektriciteit, water, telefoon en televisie zijn gebundeld, is een dominant architectonisch element boven de witte façades van de woningen. Sommige bewoners waarderen ze als een verwijzing naar het aquaduct in de historische stad, maar anderen beklagen zich vooral over de gebreken, zoals vele lekkages. In tegenstelling tot de huizen lijken ze echter niet onderhevig aan verandering, op wat decoratie met planten na.

Daarentegen is het stratenplan door de jaren heen vaak bijgesteld. Het oorspronkelijke plan voorzag een voetgangersbuurt met parkeergelegenheid aan de randen. Uit zowel de verhalen van de bewoners als informatie van de gemeente blijkt dat de straten zich hebben aangepast aan het steeds intensievere autogebruik. Driekwart van de geïnterviewden parkeert in de eigen straat.

Eén aspect van Siza's ontwerp dat niet is uitgevoerd, betreft de openbare voorzieningen. De bedoeling was een spreiding van basisfaciliteiten over de hele wijk in plaats van de gebruikelijke concentratie. Terwijl uiteindelijk vrijwel alle geplande woningen gebouwd werden, zijn zowel de publieke als commerciële voorzieningen nooit gerealiseerd. Bewoners hebben deze onbebouwde zones in bezit genomen als privétuin of illegale parkeerplaats.

“Dit is een evolutionaire plek. We mogen onze huizen aan ons leven aanpassen.”

Nieuwe manier van ontwerp

De strategieën die gebruikers in de loop van de tijd hebben ontwikkeld, laten zien hoe mensen vooraf bepaalde condities, in dit geval een stedenbouwkundig plan, kunnen veranderen. Ze passen hun omgeving aan voor een betere functionele ‘snit’, zoals klimaatcomfort of veiligheid. Ook zoeken ze naar onderscheidende betekenissen, bijvoorbeeld door te refereren aan lokale tradities. Daarnaast onderhandelen ze onderling over onder meer aanpassingen aan de voorgevel, koloniseren ze braakliggende terreinen en introduceren ze nieuwe vormen van gebruik. Het ontwerpproces eindigt kortom niet als het plan van de architect is uitgevoerd, maar zet zich voort als de gebruikers het overnemen. Met het verstrijken van de tijd treden er veranderingen op in de sociale en economische omstandigheden, die hun uitwerking hebben op de fysieke omgeving. Gezinnen groeien en krimpen en het inkomensniveau verandert, waardoor steeds nieuwe redenen ontstaan voor aanpassingen.

Deze dynamische en onvoorspelbare levensloop van een ruimtelijk ontwerp verdient aandacht en zou verder ontwikkeld kunnen worden. In

plaats van vastomlijnde plannen is er behoefte aan raamwerken waarbinnen ontwikkelingen van onderaf een wisselwerking kunnen aangaan met het aanvankelijke ontwerp. Hoewel de afgelopen decennia veel is gediscussieerd over democratisering, is deze benadering nog nauwelijks toegepast. De situatie in Malagueira laat niettemin zien dat het mogelijk is.

Na dertig jaar aanpassing van een eenvoudige basisstructuur is het resultaat een complexe variatie die gebaseerd is op de sociale en geografische kenmerken van de bewoners. Zoals Lopes zegt, hebben de ontwerpers deze situatie niet vormgegeven, maar slechts uitgelokt. De complexiteit is er als het ware ingeslopen door het handelen van de gebruikers. Het onderzoek in Malagueira toont aan dat de responsiviteit niets van haar kracht verloren heeft en de karakteristieke orde in deze wijk nog altijd voortkomt uit de dialoog tussen de methodes van de ontwerpers en de persoonlijke strategieën van de bewoners.

Ekim Tan (R.E.Tan@tudelft.nl) is architect en onderzoeker, oorspronkelijk afkomstig uit Istanbul. Ze is verbonden aan de TU Delft waar ze werkt aan een proefschrift over aanpasbare ontwerpsystemen en zelforganisaties. Het onderzoek naar Quinta da Malagueira werd uitgevoerd als onderdeel van een internationaal onderzoek naar het leven in de wijk. Vertaald door Tineke Lupi.

Literatuurselectie

Alexander, C. (1964) Notes on the synthesis of form. Boston: Harvard University Press.

Duarte, J. (2001) Customizing mass-housing. Boston: MIT.

Fuchs, C. (2003) Structuration theory and self organization. Systemic practice and action research 16, 2.

Lefaivre, L. & A. Tzonis (1978) Development of the populist movement in architecture. Harvard Graduate School of Design.

Portugali, J. (2000) Self-organization and the city. Berlijn: Springer Verlag.

Pumain, D. (2000) Settlement systems in the evolution. Geografiska Annaler B, Human Geography 82, 2, pp.73-87.